

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ВИЗАНТИЈСКЕ ТИТУЛЕ ЈОВАНА ОЛИВЕРА. ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ПРОБЛЕМА ЊИХОВОГ ПОРЕКЛА И ХРОНОЛОГИЈЕ*

Напис крај ктиторског портрета Јована Оливера у католикону манастира Леснова извор је у којем се по први пут спомињу његове византијске дворске титуле. Ктитор је насликан у одежди севастократора а напис је исписан преко старијег натписа, чији садржај једним делом понавља, и спомиње, између осталог, две византијске титуле Јована Оливера: у првом делу титулу севастократора „у Србљем“, а у другом, завршном, титулу „деспота све српске земље и поморске и учестника Грком“. Оба достојанства везана су за Божију милост и личност краља Душана. Анализа података из натписа у историјском контексту византијског грађанског рата 1341–1347. године пружила је основу за закључке о византијском пореклу титула и приближној хронологији њихове доделе Јовану Оливеру.

Кључне речи: Јован Оливер, севастократор, деспот, Стефан Душан, честник Грком, Јован Кантакузин, Ана Палеолог.

The inscription by the portrait of Jovan Oliver, the founder, in the main church of monastery Lesnovo, contains the earliest data on high Byzantine court dignities he held. The founder is portrayed invested as a Sebastokrator, the inscription is written over an older one which it partially repeats and gives the information on the two Byzantine titles of Jovan Oliver: in the first part of the inscription there is reference on his title of Sebastokrator “in Serbs”, while in the second part he is mentioned with the title of despotes “of all Serbian and maritime regions and učestnik (sc. particeps) of Greeks”. In the inscription both of the dignities are connected with the king Stefan Dušan. The analysis of the data of the founder’s inscription, when put into the context of the civil war that lasted in Byzantium from 1341 to 1347, enables the conclusions on the exact Byzantine origin of his titles and approximate chronology of his investment.

* Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијској свети*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Keywords: Jovan Oliver, sebastokrator, despotes, Stefan Dušan, učestnik (sc. particeps) of Greeks, John Kantakouzenos, Anne Paleologos.

Душанова владарска титулатура, постанак и карактер његовог царства и друге сродне теме део су научног опуса проф. Љубомира Максимовића, чији је значајан део посвећен проблемима византијског и српског прожимања унутар заједнице владара, држава и народа која се у ширим византолошким круговима данас често означава анахроним појмом византијски комонвелт.¹ У оквирима сложеног феномена настајања, трајања и растакања Душановог царства појава личности са високим византијским дворским достојанствима била је, разуме се, од посебног значаја. Међутим, стање и природа извора, као и особеност појаве, понајвише су, чини се, утицали да нека појединачна питања остану без сигурнијих одговора. Управо је то случај с проблемом који је назначен у наслову. Јован Оливер, најмоћнији Душанов великаш, носио је највише византијске титуле севастократора и деспота а питање од кога их је и у каквим околностима добио заокупља пажњу проучавалаца наше старије прошлости већ више од једног века. Последњи прилог проблему дао је недавно Б. Тодић, усредсредивши се на тумачење натписа крај Оливеровог ктиторског портрета у наосу његове задужбине, католикона манастира Светог Архангела Михаила у Леснову, као и на питање хронологије фресака у нартексу и наосу.² Узет као целина са портретом где је ктитор насликан у одори севастократора натпис је основни извор којим располажемо, па ћемо се и ми окренути његовој анализи, у намери да пружимо унеколико другачији поглед на проблем хронологије и порекла византијских титула Јована Оливера у односу на досадашње. Свакако, у обзир ће бити узети и списи савремених цариградских историчара Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, као и други посредни извори који су од користи за разумевање историјског контекста у којима је Јован Оливер постао носилац највиших византијских титула.³

Текст натписа, према читању С. Габелић, гласи: азъ ракъ х(р)ст(о)въ ноланъ оливѣрь по м(н)л(о)стн б(о)жн(е)н и г(о)сподн(а) дн кр(а)ла стѣф(а)на влхъ оу сръблѣмъ

¹ Карактеристични радови на тему су: Љ. Максимовић, Грци и Романија у српској царској титули, ЗРВИ 12 (1970) 61–78 (= *исџи*, Византијски свет и Срби, ур. Т. Живковић, Београд 2008, 95–111); Српска царска титула, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 173–189 (= Византијски свет и Срби, 133–149); L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, *Mélanges Gilbert Dagron*, ТМ 14 (2002), 415–428 (превод на српски: Византијски свет и Срби, 191–206); Сучељавање и прожимање двају светова, ЗРВИ 43 (2006) 11–23; Србија и идеја универзалног царства, Споменица Гојка Суботића, ЗРВИ 44/2 (2007) 371–379. За синтагму која означава специфичну, најпре културну а делом и политичку заједницу шире схваћене византијске цивилизације в. D. *Obolensky*, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971 (превод на српски: Византијски комонвелт, Београд 1991).

² Б. Тодић, Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова. Прилог хронологији лесновских фресака, ЗРВИ 38 (1999/2000) 373–384. За историју проблема в. најпре Б. *Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 160–165; као и његов коментар уз превод одломака из мемоара Јована Кантакузина: Византијски извори за историју народа Југославије, ур. Ф. *Баршвић*, Б. *Ферјанчић*, т. VI, Београд 1986 (= ВИИНЈ, VI), 380–382, н. 90; И. *Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле, Београд 1994, 153–157; С. *Габелић*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 33; уп. *Тодић*, исто, 374 сл.

³ Nicephori Gregorae Byzantina historia I–II, ed. L. *Shopenus*, Bonnae 1829–1830; III, ed. I. *Bekkerus*, Bonnae 1855. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. *Shopeni*, Bonnae 1828–1832.

великы челникъ пот(о)мъ велики слуга пот(о)мъ великы севастократ[о]р[ъ и а] за вѣрно емоу поработанниѣ по м(н)л(ост)н божнен и великы деспотъ всеа сръбские земље и поморские и оучестникъ гръкомъ; у преводу тј. транскрипцији на савремени српски језик и писмо: „Ја, раб Христов Јован Оливер, по милости Божијој и господина ми краља Стефана био сам код Срба (у Србљем) велики челник, потом велики слуга, потом велики војвода, потом велики севастократор а (или и) за верно њему поработаније, по милости Божијој, и велики деспот све српске земље и поморске и учестник Грка (учестник Грком)“⁴

Избећи ћемо детаљније изношење историје читавог питања у науци, као и досадашњих решења, претпоставки и закључака. Ипак, међу њима треба истаћи запажање да је постојећи натпис нанет преко старијег и исписан као целина, која делом следи ранији натпис а делом доноси нов и, како се сматра, интерполисан текст. Такође, указано је на значај спомена грчких земаља у Оливеровој титули за одређивање времена настанка натписа.⁵ У нашем истраживању полазимо од мишљења да је титуле севастократора и деспота Оливеру могао доделити само византијски цар односно вршилац царске власти. На хипотетичкој равни у обзир долази и бугарски цар, мада одмах треба рећи да ништа не указује на то да је Јован Оливер добио своје титуле од цара Ивана Александра. За Стефана Душана то би могло да важи само од времена када је краљевску титулу заменио царском, без обзира на то што текст натписа, дословно узет, може да наведе на закључак да је титуле доделио управо српски краљ.⁶

Спомен грчких земаља и Душанове краљевске титуле пружа хронолошке међе за одређивање времена када је Оливер добио византијску титулу деспота. Промена владарске титуле краља Душана укључивањем грчких земаља примећује се у изворима најраније од октобра 1343. године.⁷ Она се доводи у везу са једним значајним догађајем византијског грађанског рата, када су, августа 1343. године, уз посредовање Венеције, регенти малолетног Јована V Палеолога, царица Ана Савојска и патријарх Јован, склопили савез са Душаном, који је тада постао противник Јована Кантакузина.⁸ Подсетимо се да је овај

⁴ *Габелић*, исто, 112, 33; уп. *Тодић*, исто, 373.

⁵ За наведена запажања в. *Тодић*, исто, 374, 376, са старијом литературом.

⁶ Уп. *Ферјанчић*, исто, 163; *Тодић*, исто, 373.

⁷ Први документ са сигурним датумом је тзв. лимска повеља од 25. октобра 1343. године, где се Душан у интитулацији назвао „самодржавни господин свих српских земаља и поморских и грчких“ в. *Ж. Вујошевић*, Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, Стари српски архив 3 (2004) 45–70; значајна је околност да грчке области нису споменуте у повељи старцу Григорију од 19. маја 1343. године, в. Српски грамоти од Душаново време, пр. *В. Мошин – Л. Славева*, Прилеп 1988, бр. 29, 81–82, мада је Душан до тада већ био освојио неке градове у Македонији и Епиру (Албанији); титула честник Грком налази се у повељи манастиру Хиландару која се датира у 28. март 1343. или 1345. године – с обзиром на Душанову титулу из повеље старцу Григорију вероватна је 1345. година; уп. *С. Пиривајтрић*, Улазак Стефана Душана у Царство, Споменница Гојка Суботића, ЗРВИ 44/2 (2007) 381–409, 385, 391–392; *Тодић*, исто, 376–377 н. 20.

⁸ *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, II, ed. *Š. Ljubić*, Zagreb 1870, 192; Gregoras, II, 642. На међусобну везу података, односно догађаја, указао је *S. Ćirković*, *Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered*, ed. *E. Papadopoulou, D. Dialetis*, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 110–120, 118; *исџи*, Србија и Царство, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 143–153, 151.

грађански рат избио неколико месеци после смрти Андроника III (умро 15. јуна 1341) и с прекидима трајао све до успостављања самосталне владе његовог сина Јована V (10. децембра 1354). Радило се о сукобу две стране које су, једна против друге, браниле права Андрониковог малолетног сина Јована – регентства царице Ане (на чијем челу је као тзв. епитроп био васељенски патријарх Јован Калека, с тим што је велики утицај на доношење одлука, често и пресудан, имао велики дукс Алексије Апокавк) и великог доместика Јована Кантакузина (који се убрзо по почетку сукоба, 26. октобра 1341, у Дидимотици прогласио за цара, додуше другог по рангу, који штити права царице-мајке и малолетног цара од Алексија Апокавка). На вест да се Кантакузин прогласио за цара, васељенски патријарх Јован крунисао је (19. новембра 1341) малолетног Јована за цара, а Кантакузина изопштио из цркве, запретивши изопштењем и свакоме ко би га признао за цара. Убрзо су се у овај сукоб умешали српски краљ и бугарски цар, а затим и турски емири из Мале Азије. Прва фаза овог рата окончана је Кантакузиновом победом (2. фебруара 1347) и споразумом са царем Јованом V и царицом-мајком Аном Палеолог.⁹ Може се с разлогом сматрати да је укључивање грчког елемента у Душанову титулу био, заправо, део споразума који је цариградска влада тада склопила са српским краљем. Овим споразумом, који је укључивао и веридбу Палеологове сестре са Душановим сином и наследником Урошем, призната су краљева дотадашња освајања у византијским областима, што је потом оличено у новој, проширеној владарској титули, која је отада укључивала и грчке (sc. византијске) земље.¹⁰ Претходно је, априла исте године, дошло до Душановог, мада не и формалног, разлаза са Кантакузином. После проглашења за цара, што се догодило, вероватно, на Божић 1345. или на Богојављање 1346. године, Душан је овај елемент своје краљевске титуле напустио, углавном у корист термина „Грци“ или „Романија“. Обе промене владарске титуле значајан су показатељ етапа Душановог учешћа у византијском грађанском рату, односно његовог „уласка у царство“. Није, дакле, вероватно да би натпис са таквом Оливеровом титулом, „учесник Грком“, да је био исписан после Душановог проглашења за цара, могао садржати један тако важан елемент који је царска канцеларија тада већ била напустила. Таквом схватању у прилог иде и Душанова царска титула исписана у припрати лесновске цркве 1349. године, где јесу споменуте „грчке земље“ али без индикативне формуле „учесник Грком“.¹¹ Још је мање вероватно да је Душан могао бити назван краљем у време када је носио царску титулу, тим пре што је ктитор навео да је своју титулу великог деспота по милости Божијој добио за верно поработаније управо самом краљу Стефану. Сматрамо, дакле, да Оливер своју титулу деспота није добио од цара Душана.¹²

⁹ О грађанском рату: *Г. Остџорогски*, *Историја Византије*, Београд 1959, 475–495; *Р. Радић*, *Време Јована V Палеолога*, Београд 1993, 112–247.

¹⁰ За овакво схватање споразума в. *Пиривајрић*, исто, 383 сл.

¹¹ Натпис је непотпуно сачуван, али је читљив у завршном делу царевог титула, в. *Габелић*, исто, 169.

¹² Уп. *Ђ. Сјиричевић*, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, *Старинар* 7–8 (1956–1957) 113–130, 119. Аутор сматра да спомен Душана са титулом краља недвосмислено показује да је Оливер носио звање деспота пре његовог проглашења за цара. Према *Б. Ферјанчићу*, в. исто, 165, титулу деспота Оливер је добио од цара Душана, и то мишљење је преовладало у литератури, в. *Габелић*, 33 (натпис антиципира добијање титуле); уп. *Тодић*, 382.

Одатле је споменути хронолошки оквир август 1343 – крај 1345. године и путоказ у потрази за одговором на питање од кога је Оливер добио ову високу титулу. Најпре се указује могућност да је додела деспотске титуле Оливеру на неки начин била део споразума регената са Душаном. Међутим, као што је познато, изворна подлога за закључке о детаљнијем садржају тог споразума је мала. Савремени цариградски историчари Нићифор Григора и Јован Кантакузин, чији су списи најважнији извор за период овог грађанског рата, нису били наклоњени ни регентима, ни Душану и нису се бавили историјом њиховог односа.¹³ Проблем би требало сагледати и у једном општијем оквиру. Релативно учестала додела византијских дворских титула личностима које су у време грађанског рата 40-их година XIV века у државно-правном смислу били странци тј. нису били Римљани (Ромеји), била је део процеса опадања царства, те није изненађујуће што се и Григора и Кантакузин према овој појави односе на један особен начин. На тај однос ћемо се у овој прилици само укратко осврнути.

Познато је неколико таквих случајева – византијске титуле су носили Хреља (протосеваст, велики доместик и кесар), Оливер (севастократор и деспот) као и Момчило (севастократор и деспот).¹⁴ Григора је прећутао доделу византијске титуле кесара великом доместику Хрељи, за коју није могуће са сигурношћу утврдити да ли ју је добио од Кантакузина или од регената, а прећутао је, свакако, и Оливерове титуле, без обзира на њихово порекло. Само у случају Момчила, господара простране области у Родопима, он доноси податак да је он прво пришао цару Кантакузину и постао његов уговорни савезник и добровољни слуга (δοῦλος) а затим царици, од које је добио титулу и знаке деспотског достојанства.¹⁵ Код Григоре нема говора о томе да је Кантакузин давао странцима икакве византијске титуле. Међутим, сам Кантакузин у свом спису каже да је доделио Момчилу титулу севастократора, али тек пошто му је цариградска влада претходно дала титулу деспота. Према Кантакузиновој верзији, ток догађаја је био следећи: „сазнавши да је овај (sc. Момчило) од царице постао деспот, подарио му је (sc. Кантакузин) и сам достојанство севастократора“, додавши да је овај више ценио звање севастократора које је добио од њега, него звање деспота које је добио од царице, и да је пристао да му „за кратко време“ служи. Дакле, према царевој верзији, изгледало би као да је Момчило прво пришао њему, затим се одметнуо, пришао регентима и добио титулу деспота, а потом поново за кратко пришао цару и добио титулу севастократора. Најзад је Момчило поново зарадио против цара, „пошто је више ценио достојанство раније добијено од царице, називајући се деспотом“. Такође, у осврту на збивања са краја лета 1344. године, када је Момчило успоставио самосталну власт у Родопима, цар-писац каже да се он „одметнуо и од цара Кантакузина и од царице Ане, премда се заоденувши знацима деспота од ње послатим, и истовремено ратовао против

¹³ *Пирива̀трић*, исто, 394–395.

¹⁴ Упућујемо на познату литературу: *М. Дунић*, Реља Охмушевић у историји и предању, ЗРВИ 9 (1966) 95–119; *М. Bartusis*, Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *Byzantinoslavica* 41 (1980) 201–221; коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ VI, 228 n. 16, 372 n. 57, 421 n. 198, 380–382, n. 90, 256 n. 99, 465 n. 345.

¹⁵ Gregoras, II, 704.

обоје...“.¹⁶ Читаву ствар ваља размотрити најпре на нивоу чињеница. Тешко је поверовати у то да је Момчило прво добио титулу деспота од регената, а да је затим прешао на Кантакузинову страну и добио нижу титулу севастократора. Такође, не изгледа вероватно ни да је Момчило био у толикој мери несталан колико то сугерише Кантакузинов приказ – биће да је ових обрта у Момчиловом односу према Кантакузину и регентима у стварности било нешто мање. У прилог таквом схватању посредно сведочи и Григора, код којег је читав случај једноставнији – не спомиње се титула севастократора, Момчило је прво пришао Кантакузину а потом царици, од које је добио титулу деспота. Изгледа да је, своје апологије ради, цар-писац предатирао епизоду о приласку Момчила и добијању титуле севастократора, и заправо увећао стварни број Момчилових неверстава и прелазака са једне на другу страну у византијском грађанском рату.¹⁷ Може бити да је Кантакузин био на неки начин принуђен да остави своју верзију историје Момчилових титула због тога што се у Григорином спису, написаном десетак година пре његовог, већ био појавио податак да је цариградска влада овоме дала титулу деспота, за коју су обавештени савременици могли знати да му је дата тек пошто му је Кантакузин претходно дао титулу севастократора. Свест о томе да ће не само будућа покољења већ и млађи савременици читати његову верзију недавних догађаја свакако је морала утицати на Кантакузинов историографски критеријум. Кантакузин је, како је и сам рекао, имао пред собом Григорин спис, те се сме узети у обзир могући утицај Григорине верзије догађаја на његову.¹⁸

Била ова реконструкција тачна или не, за нашу тему је важно приметити да су цариградски историографи у време о којем је реч много радије ћутали о додели дворских достојанстава странцима него што су о томе говорили, те да околност што је у њиховом делу остало трага само о додели византијских титула Момчилу не значи да других случајева није било. Дакле, чињеница да ни Григора ни Кантакузин не спомињу византијске титуле Јована Оливера није доказ да их није доделила нека византијска царска власт, којих је у време грађанског рата било две. Недавно је Б. Тодић изнео аргументе за тезу о византијском пореклу Оливерове титуле севастократора, на шта ћемо доћи у даљем тексту.

Вратимо се сада Оливеровој титули деспота. Уколико је Момчило, чије неугодно порекло византијски писци нису пропустили да истакну, добио титулу деспота од цариградске владе, утолико пре ју је могао добити тада већ веома угледни Оливер, а да о томе из речених или неких других разлога у савременој византијској историографији не остане трага. Додељивање титуле деспота Оливеру, за шта верујемо да се могло догодити најраније у августу 1343. а свакако пре краја 1345. године, требало би сагледати у склопу историје Душановог односа са регентима, о којој, међутим, не знамо готово ништа. Дакле,

¹⁶ Cantacuzenus, II, 432, 437.

¹⁷ Уп. *Тодић*, исто, 379 н.32. Кантакузиновој верзији се, међутим, често даје пуно поверење: *Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 165; *исџи*, ВИНЈ VI, 465 н. 345; такође и *И. Божилов*, *В. Гюзелев*, Историја на средновековна Бугария, VII–XIV век, София 1999, 595–597 (Божилов).

¹⁸ Cantacuzenus, I, 12; уп. друге примере у *H. Hunger*, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, т. А' – Г', Αθήνα 1992, В', 316–317 (оригинално издање: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I–III, München 1978).

могуће је да је титула додељена већ у време склапања споразума, августа 1343. године, а могућ је и неки каснији датум. Ипак, давање највише дворске титуле деспота Јовану Оливеру пре би одговарало околностима и духу споразума регената са Душаном из августа 1343. године, споразума за који сматрамо да је укључио и промену краљеве титуле.

Речено ће бити јасније уколико одемо корак даље у анализи натписа и његове историје. Настављајући истим трагом, видимо да је Оливер своју византијску титулу севастократора могао добити само од Јована Кантакузина, у склопу споразума који је овај византијски цар августа претходне, 1342. године направио са српским краљем Душаном на његовом двору у Паунима крај Приштине. У обзир долази временски распон од августа 1342. до априла 1343. године, колико је трајало савезништво цара и краља. Управо такав закључак изнео је недавно Б. Тодић узимајући у обзир следеће: податке Григоре и самог Кантакузина који показују карактер односа Оливера и Кантакузина, веома значајну улогу Оливера током преговора који су претходили склапању споразума Кантакузина са Душаном, као и то да је део тог споразума било уговарање брака Кантакузиновог сина Манојла и именом непознате Оливерове кћери, уз сагласност краља Душана, а узимајући, такође, у обзир и податке из ктиторског натписа у наосу као и запис извесног писара Станислава из једног минеја.¹⁹ Б. Тодић је изнео и реконструкцију првобитног натписа, преко којег је касније нанет постојећи, интерполирани, а Оливерова тадашња византијска титула, споменута на завршетку натписа, требало би да је гласила „велики севастократор све српске земље и поморске и учестник Грком“. Расположиви изворни материјал, међутим, не подржава закључак да је Оливерова титула севастократора, ако је вежмо за споразум са Кантакузином, садржала и спомен грчких земаља. У Душановој повељи старцу Григорију из маја 1343. године нису, наиме, споменуте грчке земље.²⁰ Како проширење Душанове титуле на грчке земље није било везано за споразум са Кантакузином већ са Палеолозима, требало би да је и првобитни натпис крај ктиторовог портрета на један или други начин пратио тадашњу титулу Оливеровог краља, у то време ограничену на српске и поморске земље. Овај закључак је у сагласности са садржајем првог дела данас видљивог натписа, где се израз „бих у Србљем“ односи на време пре него што је краљева титула промењена и проширена на грчке земље формулом која је изражавала идеју учествовања у царству. Када је Оливер, у неком тренутку после августа 1343. године, добио ново високо звање, преко старог је написан нови натпис, са титулом „велики деспот све српске земље и поморске и учестник Грком“. Ту су, уједно, и разлози због којих је морао бити исписан нови натпис – стари, наиме, није могао бити једноставно и ефектно интерполисан, нити само продужен.

Можемо на овом месту сажети закључке за које сматрамо да имају чвршћу подлогу. Пошавши од чињенице да је Душан у постојећем натпису споменут као краљ а Оливер као деспот и „учестник Грком“, као и од мишљења да је највише византијске дворске титуле, у овом случају титуле деспота и севастократора, у начелу могао додељивати само царски ауторитет, закључујемо да је Оливер

¹⁹ Тодић, исто, 379 сл.

²⁰ В. нап. бр. 7; уп. *Пириватрић*, исто, 388–391.

своју титулу деспота добио од царице Ане Палеолог у периоду између августа 1343. и краја 1345. године, а да је претходну титулу севастократора добио од цара Јована Кантакузина између августа 1342. и априла 1343. године.

Да размотримо сада поближе, колико нам је то могуће, питање ближег одређења хронологије Оливеровог стицања деспотске титуле. У време када су почели преговори регената са Душаном његов најмоћнији великаш већ је носио византијску титулу севастократора. Може се с разлогом претпоставити да је Оливер имао своју улогу у тим преговорима и да су му регенти управо тада доделили титулу деспота и честника Грком. Околност да је Оливер, како се данас сматра, и сам био „Грк“ (у модерној историографији се управо он препознаје у личности коју један дубровачки документ спомиње као краљевог барона Гркинића), могла је, као и у случају преговора са Кантакузином, такође играти своју улогу.²¹ Осим тога, Оливер је управљао, тачније – владао, облашћу која је на простору од Солуна до Скопља била најснажнија организација локалне власти и то је извесно допринело да при споразумевањима виших владарских ауторитета његова улога буде незаобилазна. Уколико је Оливер управо лета 1343. године постао деспот и „учесник Грком“, то нас упућује да се упитамо шта је тачно споразум са регентима предвиђао за Душана, чији је положај, по природи ствари, морао бити још виши и значајнији. Оливерова титула византијског деспота и „учесника Грком“ посредно нас упућује на то да Душаново учешће у царству схватамо као неку врсту намесништва, власт вршену уз сагласност а можда и у име Палеолога.²² Разуме се, у погледу хронологије доделе титуле и контекста збивања могуће су и друге претпоставке. Важан аргумент у преговорима регената са Душаном била је чињеница да је Кантакузин новембра 1341. године изопштен из цркве, што Душану, као и Оливеру, можда није било ни познато у време када је са њим склапан споразум. Казна екскомуникације била је тада забрањена и сваком ко би Кантакузина признао за цара. У сваком случају, савез са изопштеним побуњеником отежавао је, на изванредан начин и условљавао, Душанов а и Оливеров положај у преговорима са регентима.²³ Веридба Оливерове кћери и Кантакузиновог сина значила је успостављање сродства, које је трајало све док је трајала и веридба, за коју не знамо тачно ни када је раскинута.²⁴ Одатле, може бити да је приликом склапања споразума Оливер (поново) добио севастократорску титулу – овога пута од легалних царских власти – а да је добијање деспотске уследило касније. Ту у потпуности излазимо на терен претпоставки, које није могуће поткрепити неким сигурнијим аргументом. Ипак, треба начелно приметити да као што нам није позната

²¹ *Ферјанчић*, исто, 159 н.17, са старијом литературом.

²² У овом смислу занимљиво је сведочанство Григоре, који каже да су током преговора регенти нудили Душану и неку врсту повеље о власти над свим градовима и земљама до Христопоља (Gregoras, II, 642); Григора такође каже да су у време Душановог проглашења тј. крунисања регенти њему „ћутке или јавно“ већ били предали области све до Христопоља (Gregoras, II, 746), в. детаљније, *Пиривајрић*, исто, 383–385.

²³ *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. I, Fasc. V, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1977, no. 2218, 172–173, no. 2221, 174; Listine o одношајих између Јужнога Славенства и Млетаčke Републике, II, 192.

²⁴ Податак о склопљеној веридби стоји у прилог закључку да је Оливер титулу севастократора добио од Кантакузина, уп. *Тодић*, исто, 379–381.

историја односа регената и Душана, исто тако нам није познат ни њихов став према Душановом проглашењу и крунисању. Уколико је Оливер добио деспотску титулу из Цариграда после Момчилове погибије код Перитериона 7. јуна 1345. године, постављају се занимљива питања: шта је, у том случају, из Цариграда било дато или обећано Душану, а такође и какав утицај је на развој односа регената и Душана имала скора погибија утицајног Алексија Апокавка, који је убијен неколико дана касније, 11. јуна, у једном инциденту у Цариграду. Покушаји да се на ова питања одговори водили би само у домишљања. Свакако да је слабљење регентства, после смрти два важна чиниоца, Момчила и Апокавка, морало олакшати даље Душанове кораке ка царском чину, али није јасно да ли су се они одвијали на основу неког новог споразума са регентима или као његови самостални поступци.

Размотримо, на крају, и примедбу да подаци натписа, узети дословно, без обзира на друге изворе и контекст грађанског рата, као и на наша општа знања и представе о додели високих византијских достојанстава, упућују на закључак да је Оливер своје титуле севастократора и деспота добио од краља Душана. Данашња сазнања о тој важној етапи Душановог царског пута, коју карактерише идеја о учешћу у царству изражавана кроз одговарајућу титулу у периоду од августа 1343. па до краја 1345. године, свакако да отварају простор за постављање многих питања о природи Душановог учествовања у царству и његовим евентуалним царским манирима пројављеним и пре самог проглашења за цара. С друге стране, како је давно примећено, у изворима нема показатеља да је он у том периоду додељивао икакве византијске титуле.²⁵ Одатле наоко необична формула у натпису, из које – поново то подвлачимо – само на први поглед изгледа да је Душан као краљ додељивао византијске титуле, заправо изражава хијерархију власти, као и однос владара и његовог човека. Оливерова верна служба – верно поработаније краљу – омогућила му је да од византијских царских власти добије високе дворске титуле као део уступака које су две зараћене стране, цар Јован Кантакузин и цариградски регенти, свака у своје време, морали да пруже не само краљу Душану, већ и његовом најмоћнијем великашу. Добијање дворских титула од византијских ауторитета Оливера је морало увести у својеврсно двоструко поданство. Оно је, међутим, према византијској страни свакако било теоријско а не стварно. У подручју под врховном влашћу краља Душана оно није могло бити изражено у некој одговарајућој формули, одатле Оливеров ктиторски натпис данас даје погрешан први утисак да је краљевска власт била извор његових високих византијских достојанстава.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Вујошевић Ж., Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, Стари српски архив 3 (2004) 45–70 [*Vujosević Ž.*, Hrisovulja kralja Stefana Dušana manastiru Sv. Petra i Pavla na Limu, Stari srpski arhiv 3 (2004) 45–70].

²⁵ *Ферјанчић*, исто, 163 сл.

- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Shopeni, Bonnae 1828–1832.
- Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Fasc. V, ed. J. Darrouzès, Paris 1977.
- Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II, ed. Š. Ljubić, Zagreb 1870.
- Српски грамоти од Душаново време, пр. В. Мошин – Л. Славева, Прилеп 1988 [Srpski gramoti od Dušanovo vreme, pr. V. Mošin – L. Slaveva, Prilep 1988].
- Nicephori Gregorae Byzantina historia I–II, ed. L. Shopenus, Bonnae 1829–1830; III, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1855.

Литература – Secondary Works

- Bartusis M., Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *Byzantinoslavica* 41 (1980) 201–221.
- Божилев И., В. Гюзелев, История на средновековна България, VII–XIV век, София 1999 [Božilov I., Gjuzelev V., Istorija na srednovekovna B'lgarija, VII–XIV vek, Sofija 1999]
- Габелић С., Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998 [Gabelić S., Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo, Beograd 1998].
- Динић М., Реља Охмућевић у историји и предању, ЗРВИ 9 (1966) 95–119 [Dinić M., Relja Ohmućević u istoriji i predanju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 9 (1966) 95–119].
- Ђорђевић И., Зидно сликарство српске властеле, Београд 1994, 153–157 [Đorđević I., Zidno slikarstvo srpske vlastele, Beograd 1994, 153–157].
- Hunger H., Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I–III, München 1978 (превод на грчки: Βυζαντινή λογοτεχνία, т. Α' – Γ', Αθήνα 1992).
- Максимовић Љ., Византијски свет и Срби, ур. Т. Живковић, Београд 2008, 95–111 [Maksimović Lj., Vizantijski svet i Srbi, ur. T. Živković, Beograd 2008, 95–111].
- Максимовић Љ., Грци и Романија у српској царској титули, ЗРВИ 12 (1970) 61–78 [Maksimović Lj., Grci i Romanija u srpskoj carskoj tituli, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12 (1970) 61–78].
- Максимовић Љ., Србија и идеја универзалног царства, Споменица Гојка Суботића, ЗРВИ 44/2 (2007) 371–379 [Maksimović Lj., Srbija i ideja univerzalnog carstva, Spomenica Gojka Subotića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 44/2 (2007) 371–379].
- Максимовић Љ., Српска царска титула, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 173–189 [Maksimović Lj., Srpska carska titula, Glas SANU 384, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 10 (1998) 173–189].
- Максимовић Љ., Сучељавање и прожимање двају светова, ЗРВИ 43 (2006) 11–23 [Maksimović Lj., Sučeljavanje i prožimanje dvaju svetova, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 11–23].
- Максимовић Лј., L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, *Mélanges Gilbert Dagron*, TM 14 (2002), 415–428.
- Obolensky D., The Byzantine Commonwealth, London 1971 (превод на српски: Д. Оболенски, Византијски комонвелт, Београд 1991).
- Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1959 [Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1959].
- Пириватрић С., Улазак Стефана Душана у Царство, Споменица Гојка Суботића, ЗРВИ 44/2 (2007) 381–409 [Pirivatrić S., Ulazak Stefana Dušana u Carstvo, Spomenica Gojka Subotića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 44/2 (2007) 381–409].
- Радић Р., Време Јована V Палеолога, Београд 1993 [Radić R., Vreme Jovana V Paleologa, Beograd 1993].
- Стричевић Ђ., Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар 7–8 (1956–1957) 113–130 [Stričević Đ., Jedna hipoteza o titularnom imenu srpskih despota XIV veka, Starinar 7–8 (1956–1957) 113–130].

- Тодић Б.*, Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова. Прилог хронологији лесновских фресака, ЗРВИ 38 (1999/2000) 373–384 [*Todić B.*, Natpis uz Jovana Olivera u naosu Lesnova. Prilog hronologiji lesnovskih fresaka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 373–384].
- Ферјанчић Б.*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960 [*Ferjančić B.*, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960].
- Ферјанчић Б.*, Јован Кантакузин, Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI, Београд 1986 [*Ferjančić B.*, Jovan Kantakuzin, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. VI, Beograd 1986].
- Ћирковић С.*, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, ed. *E. Papadopoulou*, *D. Dialeti*, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 110–120.
- Ђурковић С.*, Србија и Царство, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 143–153 [*Čirković S.*, Srbija i Carstvo, Glas SANU 384, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 10 (1998) 143–153]

Srđan Pirivatrić

(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

THE BYZANTINE TITLES OF JOVAN OLIVER. A CONTRIBUTION TO THE ISSUES OF THEIR ORIGIN AND CHRONOLOGY

The inscription by the portrait of Jovan Oliver as the founder in the main church of monastery Lesnovo contains the earliest data on Byzantine court dignities he held. The founder is pictured at the narthex invested as a sebastokrator, the inscription is written over an older one which it partially repeats and gives the information on the two Byzantine titles of Jovan Oliver: in the first part of the inscription there is reference on his title of sebastokrator “in Serbs”, while in the second part he has the title of despotes “of all Serbian and maritime regions and učestnik (sc. particeps) of Greeks”. In the inscription both of the dignities are connected with the king Stefan Dušan. The analysis of the data of the founder's inscription, when put into the context of the civil war that lasted in Byzantium from 1341 to 1347, enables the conclusions on the exact Byzantine origin of his titles and approximate chronology of his investment.

The principle presumption in this analysis is that an investment with the court dignities of sebastokrator and despotes could have been bestowed upon a person only by an imperial authority. Since Jovan Oliver received his two high dignities at the time of king Dušan that fact enables an important basic conclusion: the titles had been bestowed upon him by Byzantine imperial authorities before the imperial proclamation of Dušan, i.e. before January of 1346 at the latest. His title “učestnik (particeps) of Greeks”, connected to his dignity of despotes, suggests that he was given this title and dignity by the regency of the queen-mother Anne Palaiologos, presumably as a part

of the agreement that the regency made with king Dušan in August of 1343 (although a later date during the period August 1343 – January 1346 should not be excluded). King Dušan used the same title “učestnik (particeps) of Greeks”, or its similar variations, exclusively in the period after his agreement with the regency in August 1343 up to his imperial proclamation. This fact puts a firm chronological frame for the problem of bestowment of the title of despotes to Jovan Oliver and confirms the conclusion that his earlier title of sebastokrator has been bestowed upon him by another Byzantine imperial authority of the period, that of John Kantakouzenos, probably in August 1342 at the moment when he made alliance with king Dušan.

As the founder of the monastery of Saint Archangel Michael in Lesnovo, Jovan Oliver was portrayed at the narthex as sebastokrator with a relevant inscription that narrated on his curriculum vitae. After receiving his new title of despotes, he ordered a new, different inscription to be made, the one that is now our principle source for this research, but his portrait on which he is presented in the garments of a sebastokrator remained unchanged.

The fact that contemporary Constantinopolitan historiographers Gregoras and Joasaph-Kantakouzenos didn't make any reference to the two investments of Jovan Oliver, which we consider as having been of Byzantine imperial origin, can be explained by a specific treatment that such practice of imperial authorities had in their texts. It may be noted that both of the historiographers had rather opted to remain silent on the cases of Byzantine imperial bestowal of foreign potentates with the high court dignities, with the only exception of their specific, elliptic account on sebastokrator and despotes Momčilo.